

Көчкүнов Айдарбек Сулайманкулович
**ХУНН ДООРУ ЖАНА «МАНАС» (С.ОРОЗБАКОВ ЖАНА С.КАРАЛАЕВДИН
ВАРИАНТТАРЫ БОЮНЧА «МАНАС» ЭПОСУНУН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН
ТАРЫХЫЙ НЕГИЗДЕРИН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА)**

Кочкунов Айдарбек Сулайманкулович
**ХУННСКАЯ ЭПОХА И «МАНАС» (К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ
ИСТОРИЧЕСКИХ ОСНОВ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЭПОСА «МАНАС» ПО
ВАРИАНТАМ С.ОРОЗБАКОВА И С.КАРАЛАЕВА)**

Kochkunov Aidarbek Sulaimankulovich
**HUNN ERA AND 'MANAS' (TO THE QUESTION OF RESEARCH OF HISTORICAL
BASES OF THE EMERGENCE OF THE EPIC 'MANAS' ACCORDING TO THE
VARIANTS OF S.OROZBAKOV AND S.KARALAEV)**

УДК. 947.1 (084)(075.8)

Аннотация. Макалада «Манас» эпосунун келип чыгышынын тарыхый негиздеринин айрым маселелери талдоого алынган. Автор эпостун классикалык деп эсептелген С.Орозбаков жана С.Каралаев айткан варианттарындагы тарыхый, этнографиялык маалыматтарды Хунн дооруна тиешелүү тарыхый булактардагы маалыматтар менен тарыхый-салыштырмалуу изилдөө жүргүзгөн. Хунн доору байыркы кыргыз элинин тарыхында бурулуш доорлордун алгачкысы болгон. Хунн-кыргыз согуштук-саясий мамилелери объективдүү тарыхый чындык. Анын айрым издерин «Манас» эпосунун ыр саптарынан тапса болот. Автор хунн-кыргыз мамилелерин, алардын, тилдик, этномаданий жана этносоциалдык жалпылыктарынын айрым көрүнүштөрүн эпостун ыр саптарында кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылганын далилдеген. Келтирилген маалыматтар тарыхый мүнөзгө ээ болуп, алар «Манас» эпосунун эң байыркы жана реалдуу тарыхый катмарын түзөт.

Негизги сөздөр: кыргыз, хунн, «Манас», эпос, келип чыгышы, хунн-кыргыз мамилеси, Модэ, чагылдырылган

Аннотация. В статье анализируются некоторые вопросы исторических основ возникновения эпоса «Манас». Автор, опираясь на классические варианты С. Орозбакова и С. Каралаева провел историко-сравнительное исследование историко-этнографических данных с данными исторических источников, относящихся к хуннской эпохе. Эпоха Хуннов стала первым переломным моментом в истории древнего кыргызского народа. Хунно-кыргызские военно-политические отношения являются объективным историческим фактом. Некоторые следы этого можно найти в строках эпоса «Манас». Автор установил, что хунно-кыргызские отношения, некоторые аспекты их языковой, этнокультурной и этносоциальной общности в той или иной степени отражены в эпосе. Приведенные сведения носят исторический характер и составляют древнейший и реальный исторический пласт эпоса «Манас».

Ключевые слова: кыргызы, хунны, «Манас», эпос, возникновение, хунно-кыргызские взаимоотношения, Модэ, отражение.

Annotation. The article analyses some issues of historical bases of the emergence of the epic 'Manas'. The author, relying on the classical variants of S. Orozbekov and S. Karalaev conducted a historical and comparative study of historical and ethnographic data with the data of historical sources relating to the Hun era. The Hun era was the first turning point in the history of the ancient Kyrgyz people. The Hun-Kyrgyz military-political relations are an objective historical fact. Some traces of it can be found in the lines of the epic 'Manas'. The author has established that the Hun-Kyrgyz relations, some aspects of their linguistic, ethno-cultural and ethno-social community are reflected to some extent in the epic. The given information is historical in nature and constitutes the oldest and real historical layer of the epic 'Manas'.

Key words: Kyrgyz, Huns, 'Manas', epic, emergence, Hun-Kyrgyz relations, Mode, reflection.

Борбордук Азиянын тарыхында Хунн державасы өзгөчө орунду ээлейт. Азыркы илимде бул мамлекеттин тарыхы боюнча археологиялык, антропологиялык материалдар, ошондой эле ар кайсы тилдерде сакталып калган жазма тарыхый булактар бар. Хунндар боюнча жазылган эмгектер бул элдин жана ал түзгөн мамлекеттин тарыхын негизинен ачып берет [1; 2.416-444]. Ошондой эле хунндар менен замандаш, балким удаа бир мезгилде мамлекет түзгөн байыркы кыргыздар (б. з. ч. III к. аягы) тууралуу маалыматтар кытай жазма булактарында сакталып калганы – бул эки элдин ортосундагы мамилелерди кандайдыр бир деңгээлде изилдөөгө шарт түзгөн.

Эпостун өзүндөгү ыр саптарынан Хунн дооруна алып баруучу илинчектерди табуу кыйын. «Манас» эпосун тарыхый-этнографиялык булак катары изилдеген окумуштуулардын бири И. Б. Молдобаев мындай деп жазган: “...если исключить мифическое время, то в эпосе «Манас» могут отразиться исторические события со времен хуннов (III в. до.н.э. – II в. н.э.), а затем и гуннов (II – V вв. н. э.) вплоть до исторических событий XX в”

[4.16]. «Манас» эпосунун ыр саптарынан хунн доорунун кайсы тарыхый, этнографиялык жана тилдик көрүнүштөрү “Манас” эпосунда орун алганын талдоого аракеттенип көрөлүк.

Белгилүү болгондой эпос кыргыз элинин кандайдыр бир себептердин натыйжасында оор кырдаалда күн өткөрүп жаткан мезгилин сүрөттөө менен башталат. Мындай кырдаалга байыркы кыргыздар кайсы мезгилдерде туш келиши мүмкүн жана ал кандай тарыхый маалыматтар менен тастыкталат? Божомол катары кыргыз элинин узун тарыхында орун алган бир нече тарыхый кырдаалдарды келтирсе болот. Алардын ичинен эң биринчи жана эң байыркы оор тарыхый кырдаал кыргыздардын (кыт.: Гэгунь, Гяньгунь) хунндар менен болгон согуштары жана анын натыйжасында Кыргыз падышачылыгынын (царство) Хунн державасына кирген мезгилин, б. з. ч. 201-жылды атаса болот. Бул окуя кытай тарыхый булактарында мындай деп жазылып калган: “Впоследствии на севере они (хунндар-А.К.) покорили владения Хуньюй, Кюеше, Динлин, Гэгунь (кыргыз-А.К.) и Цайли; посему-то старейшины и вельможи повиновались Модэ-Шаньюю и признавали его мудрым” [5.50]. Айрым манас изилдөөчүлөр С.Каралаевдин вариантындагы (мындан ары – СКВ.) Молто ханды Модэ шанүйдүн прототипи деп эсептешет. Б.з.ч. I кылымдын орто ченинде Хунн мамлекети алсырай баштаган. Б.з. 49-жылдары хунн шанүйү Чжичжи батышка, Чыгыш Түркстанга жортуул жасап, бир нече урууларды, алардын ичинде кыргыздарды (кытай булагында-*цзянькунь*) баш ийдирген [7.62]. Албетте, бул тарыхый окуялардын натыйжасында Хунн мамлекетинде кыргыздардын абалы кандай болгондугун билүү мүмкүн эмес. Бирок, айрым ойлорду божомол иретинде айтса болот. *Биринчиден*, Чжичжи менен болгон согушка чейинки 152 жылдын ичинде кыргыздар элдүүлүгүн сактай алышкан. Балким алардын кайсы бир күчтүү тобу керек болсо саясий өз алдынчалыкка жете алган. Ошондуктан Чжичжи аларды кайрадан хунн бийлигине баш ийдирүү үчүн б.з. 49-жылдары жортуулга чыгып максатына жеткен. Демек, Хунн мамлекетинде кыргыздар өздөрүн эл катары жоготкон эмес. Б.з. 48-жылдары хунндар ички араздашуулардын натыйжасында дагы бир жолу түндүк жана түштүк топторуна бөлүнгөн. Хунндардын түндүк тобу менен кыргыздардын кезектеги согуштары тууралуу тарыхый эмгекте (бөлүмдүн автору С. Г. Кляшторный) мындай деп жазат: “Северяне под ударами с юга и под натиском бывших вассалов – *древнекыргызских племен Енисея* (курсив биздики-А.К), в особенности потомков дунху сяньби – протомонгольских племен юго-западной Маньчжурии, с каждым десятилетием утрачивали свое могущество и территории” [8.65]. *Экинчиден*, кыргыздар хунндарга караган мезгил эл үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жараткан. Алардын бири – кыргыз жоокерлери хунндардын кошуундары менен олжолуу жортуулдарга катыша алган. Кыргыздар кийин кандайдыр бир ыңгайлуу себептерден өз алдынчалыкка жетише алганы хунн аскерлери *уруулук системада* түзүлгөнүнөн кабар берет. Анткени, так ушундай система ар бир уруунун өз ичиндеги биримдигин сактоого шарт түзгөн. *Үчүнчүдөн*, эгерде хунндардын колуна түшкөн кытайлык аскер башчы Ли Лин чынында эле кыргыз ээлигине (падышачылыгына) башчы болуп дайындалса анда элдин

абалы эпосто сүрөттөлгөн абалдан кыйла жакшы болушу абзел. Демек, бул доордо кыргыздар чачыранды болбостон, алгачкы мамлекеттүүлүгүн сактап турган деп божомолдосок болот. Албетте, жазылып калган тарыхый материалдардын жетишсиздигинен, бул тарыхый аралыктагы кыргыз элинин социалдык-саясий абалы, турмушу тууралуу бир жактуу жыйынтыкты айтуу азырынча мүмкүн эмес.

Эми хунндардын дооруна тиешеси бар деген кайсы тарыхый, маданий же тилдик үлгүлөрдү “Манас” эпосунан жолуктура алабыз? Албетте маселени ушундай өңүттө коюунун өзү опурталдуу. Анткени сырткы окшоштуктар дайыма эле чыныгы тарыхый процессти ачып бере албайт жана ар кандай божомолдорго жол ачат. Ошого карабастан айрым жагдайларга көңүл буруп көрөлү.

Белгилүү болгондой Борбордук Азиянын көчмөн элдеринин тарыхын изилдеген окумуштуулардын басымдуу бөлүгү хунндарды түрк тилинде сүйлөгөн элдер болчу дешет. Анткени хунндардан кийин тарых майданына удаа чыккан бир катар түрк урууларынын генезисин хунндар менен түздөн-түз байланыштырышат. Алардын ичинде Ашина түрктөрү, теле конфедерациясынын уруулары, гаоцзүй (уйгур уруусу чыккан топ) ж.б. Мындай жыйынтыктын тарыхый-маданий мааниси зор, анткени бул мамлекеттин (державанын) курамында кыргыз эли дагы жашап келген. Бирок кыргыздар жогоруда аталган түрк элдеринен айырмаланып хунндардан көз каранды болгонго чейин өз алдынча падышачылыкта (Н.Я. Бичурин ушул кыргыздарга тиешелүү кытай тарыхый булагын которгондо “владение”, “государство”, “царство” деген сөздөрдү колдонгон. [5.350-351] жашаганын унутпашыбыз керек. СКВда Манастын туула элегиндеги бабалары тууралуу төмөнкү саптар кыргыздардын өз алдынча мамлекеттүүлүктө жашаган доорунан кабар бергенсйт:

Түп атасы түгөл кан,
Башкы атасы баары кан,
Башынан кыдыр даарыган.
Түнөп өткөн жерине
Түптүү мазар орногон,
Муну түбүнөн кудай оңдогон.

Басып өткөн жерине
Базарлуу калаа орногон,
Муну башынан кудай оңдогон [С. Каралаев – Манас. I к.: 27]

Демек СКВда кыргыздар башынан *кандуу (хандуу)* эл болуп келгендиги айтылат. С.Орозбаковдун вариантында (мындан ары – СОВ.) дагы Манастын ата-бабалары кан (хан) экени айкын.

Хунн державасына киргенге чейин кыргыздар кайсы тилде сүйлөгөнү белгисиз, бирок өз алдынча тарыхый өнүгүү жолуна түшкөн мезгилде кытай тарыхый булактарында аларга карата берилген аталыштарды синологдор “кыргыз” деп чечмелеп жатканын жана бул этноним түрк тилдеринин алкагында гана этимологизация болоорун эске алсак, анда кыргыздар башында эле өз этникалык тилине ээ болгонун көргөзөт. Демек, Хунн державасынын негизги уруулары дагы түрк тилдеринде сүйлөшкөн. Азыркы хуннология илимий багытында хунндардын сөздөрүн изилдеген кадыр-барктуу окумуштуулардын бири А. В. Дыбо өзүнүн фундаменталдуу эмгегинде хунндардыкы деп эсептелген 28 сөздү талдап, анын 19у түрк сөздөрү, 9у иран (ичинен бирден сөз тохар жана монгол тилдерине таандык болушу мүмкүн дейт) экенин аныктап чыккан. Ал эми даражалар (титулатура) жана адам аттарынын 15и иран, 6 түрк, 1 тохар тилдерине таандык деп эсептеген. Бирок, окумуштуу хунндар түрк тилинде сүйлөгөн эл деп жыйынтык чыгарган [9.83-115]. Ошол 19 сөздүн дээрлик көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде, демек ошол эле «Манас» эпосунда дагы колдонуп келе жатат. Алар: *теңир, орун, кыңрак (кыңарак), кур же кушак, коңур, тай, отоо, темир, тур, карсак, күп, корук, катык (катуу)*. Ар бир сөздүн тегерегинде кеңири кеп кылса болот. Айрым сөздөр боюнча маселен, *теңир* илимий адабиятта терең изилдөөлөр жүргүзүлгөн. «Теңир» сөзү жалпы түрк-монгол элдеринде кандай мааниде

колдонулса, кыргыз элинде жана «Манас» эпосунда да ошондой эле мааниде колдонулат [Манас. Энциклопедия. 2-том: 433 – 434]. «Корук» сөзү эпосто жана хунн доорунун мамлекеттик жана коомдук мамилелеринде мааниси бирдей колдонгон сөздөргө кирет. Жалпы түрк тилдеринде, алардын ичинде кыргыз тилинде, жогорку бийлик тарабынан атайы кайтарууда турган өзгөчө баалуу жерлерди “корук”, “корулган жер” деп аташкан. Кытай тарыхый булактарында Модэ шанүйдүн коругу тууралуу мындай маалыматтар бар: “...с востока на запад более 1000 ли тянутся горы Иньшань, покрытые роскошной травой и густым лесом, изобилующим птицей и зверем. Именно среди этих гор шаньюй Маодунь нашел себе прибежище, здесь он изготавливал луки и стрелы, отсюда совершал набеги, и это был его *заповедник* (курсив биздики-А.К.) для разведения диких птиц и зверей” [11.39-40]. Хунндардын шанүйү Учжулю Жодинин учурунда (б. з. ч. 8 – б. з. 13-жж.) кытай бийлиги хунндардан ушундай баалуу жерлердин бирин өткөрүп берүү талабын койгондо шанүй мындай деп жооп берген: “отцы и братья уже пять раз передали престол, и Двор не требовал этой земли, а ныне, узнав о ней, начал требовать. ...удельные владетели западных хуннских земель единственно с их гор пользуются лесом для юрт и телег. Сверх сего я не смею отдавать земель, оставленных мне предками” [5.99]. Бул тарыхый маалыматтан байыркы хунндарда өзгөчө баалуу жерлердин – коруктардын мааниси абдан зор экендигин, алардын укум-тукумга мурас катары өтүп турганын көрөбүз. Корукка алынган жер тууралуу маалыматтар “Манас” эпосунун саптарында дагы жолугат. Мисалы, СОВдо:

<i>Алты зубун калмагы</i>	<i>Айдап жүргөн жылкысы,</i>
<i>Коруган экен жерин деп,</i>	<i>Коругуна барыптыр.</i>
<i>Отуз байтал, беш аттан</i>	<i>Айдап жылкы алууну,</i>
<i>От майын бердим деп. [С. Орозбаков.</i>	<i>Корук кылган жерлерге [С.Орозбаков.</i>
<i>Манас. 1984, I к.: 129]</i>	<i>Манас. 1984, I к.: 145]</i>
<i>Аргасы жоктон жылкычы,</i>	<i>СКВодо:</i>
<i>Айдаган Жакып жылкысы,</i>	<i>Коруп алат мал оттогон талаанды [С.</i>
<i>Бара турсун ушулар</i>	
<i>Коруган жери кайда деп,</i>	
<i>Коркпой ылдам айда деп. [С. Каралаев. Манас. 1984, I к.: 71]</i>	
<i>Орозбаков.</i>	
<i>Манас. 1984, I к.: 141].</i>	

Көчмөн элдерде баалуу жерлерди корукка алуу адаты Түрк кагандыктарында дагы орун алган [12.172-173; 13.250-251], ошондой эле кыргыздарда дагы кечээ жакынкы мезгилдерге чейин сакталып келген.

Хунндар колдонгон «*карсак*» сөзү «Манас» эпосунда дагы кезиккен сөздөрдүн катарына кирет. СКВдо Алмамбет Бээжинге жол баштап бара жаткан жеринде жолду мыкты билгени тууралуу мындай ыр саптары бар:

Караңгыда жол басса

Карсактын изинен көк жал жаңылбайт [С. Каралаев. Манас. 1986, II к.: 84]

Хунндар колдонгон дагы бир сөз «*кыңрак*» (*кыңарак*) сөзү кыргыздардын турмуш тиричилигинде колдонуп келген өтө курч эмес кош миздүү, кыска, жаагы жазы келген бычактын аталышы. Аны негизинен аялдар үй тиричилигинде, кийиз, шырдак жана башка кийиз буюмдарын жасоодо пайдаланышкан. «*Отоо*» сөзү хунндарда жер төлө сыяктуу салынган адам убактылуу жашай турган жай. Тарыхый булакта: “Эуто значит землянка. Хунны строили их на границе для наблюдения китайцев. Шы-гу пишет: строение для пограничного караула называется Эуто” [3.78]. Н. В. Кюнер Н. Я. Бичуридин кытай тексттерин орусчага которгон эмгектерин (котормолорун) оригинал менен кайрадан салыштырып которуп, айрым тактоолорду киргизген. Мисалы, “отоо” боюнча котормонун

жаңы вариантын мындайча берген: “В китайском тексте сказано: “каждый [т.е. сюнну (Кюннер менен Таскин “хунн” терминин “сюнну” деп беришет-А.К.) и дунху] жили на своей границе, образуя оуто” [14.309]. Бул текстке берген шилтемеде башка кытай булактарына таянып мындайча кошумча түшүндүрмө берет: “...оуто – сделанные из земли дома для наблюдения за китайцами. ... Оуто – есть земляные пещеры ... сторожевые дома на границе образуют оуто” [14.309]. “Манас” эпосунда ушуга байланыштуу мындай саптар кезигет:

“Он киши баткан отоодой” [С.Орозаков. Манас. 1979, II к.: 107]

“Отоо кылдык үйдү деп” [С.Орозбаков. Манас. 1979, II к.: 160]

“Буудайбектин отоого

Алтымыш араң сыйыптыр” [С.Орозбаков. Манас. 1979, II к.: 251]

Орус лингвисти А.В. Дыбо “отоо” сөзүн түрк сөзү деп туура жыйынтык чыгарган. Кыргыз тилинде бул сөз так ушундай формасында сакталган жана ал убактылуу жашоого ыңгайлаштырылган чакан кийиз үйдүн, ошондой эле жаңы үйлөнгөн жубайларга кыздын айылында тигилген жасалгалуу боз үйдү дагы ушинтип аташкан. Ошону менен катар кытай тарыхый булагындагы сөздүн так эквиваленти кыргыз тилинде “*төлө*” деген формада кезигет жана бул сөз азыркы кыргыз тилинде “жер төлө” формасында активдүү колдонгон лексемаларга кирерин белгилеп кетмекчибиз.

А. В. Дыбонун жогорудагы тизмесинде этимологиясы түрк тилинде гана түшүндүрүлө турган дагы бир сөз эске алынбай калган. Сюннулар (хунндар) тууралуу кытай “Сюннуучжуань” тарыхый булагында мындай маалымат бар (Аны Н. В. Кюннер Н. Я. Бичуриндин текстин текшерип, туура котормосу деп берген): “сюнну называют могильный холм словом *доуло* (курсив биздики-А.К.)” [14.310]. Бул сөз «Манас» эпосунда жана азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулган “дөбө” лексемасы. Бул сөз түз маанисинде жердин рельефин билдирсе (дөн, дөңсөө), кыйыр маанисинде саясий функцияны аткарган сөз – айыл, урук аксакалдары кеңеш, жыйын өткөрүүчү бийигиреек, дөңсөө жер. Кытай тарыхый булагында хунндар сөөктү койгондо топурагын үйүп, дөбө кылышмай салты тууралуу баалуу маалымат камтылган.

Хунндар менен кыргыздардын тарыхый байланыштарына түздөн-түз тиешеси бар дагы бир кызыктуу жагдай – хунндардын кытайдын Хань династиясынын императорлоруна жазган каттары болуп эсептелет. Болжолу, б. з. ч. II кылымдын аяк чендеринде Хунн шанүйүнүн каты мындайча башталган: “Рожденный небом и землею, поставленный солнцем и луною, Хуннуский Великий Шаньюй почтительно вопрошает Китайского Хуанди о здравии” [5.58]. «Манас» эпосунда бул саптар туруктуу ыр саптарынын катарына кирет:

*“Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй!*

*Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы ай-күндүн
Жаркынынан бүткөндөй”* [С.
Орозбаков. Манас. 1979, II к.: 148]

Эпоско бул ыр саптары кайсы мезгилдери киргени тууралуу айтуу кыйын. Бирок, божомол иретинде төмөндөгүдөй ойлорду ортого салууну туура көрүп турам. Хунндардын реалдуу тарыхында шанүй мамлекеттин бийлик башына көк асмандын – Көк Теңирдин эрки менен келет. Ошондуктан, аны асман менен жерге теңеген, ааламдын өкүлдөрү катары ай менен күн аны жер үстүндө бийлик жүргүзүүгө мандат берген. Хань императоруна жазган каттын ушундай эпитеттерди колдонуу менен башталганы хунндарда шанүйдүн бийлиги Көк Теңирден экендиги туруктуу мүнөзгө ээ болгон. Бирок, эпосто бийликтин бул формуласы толугу менен иштелип чыккан, өзүнчө бүтүндүгү бар, ажайып кооз этномаданий, саясий-философиялык, эстетикалык система болуп эсептелет. «Манас»

эпосунун мифологиялык башаттарын изилдеген окумуштуу Ш. Б. Акмолдоева бул системаны биринчи адам Ману тууралуу байыркы индиялык мифтин алкагында карап мындай дейт: “При такой интерпретации имя мифического персонажа соответствует его сущности, реконструированной нами следующим образом: рожденный от брака Неба и земли Манас – первый человек в мифологии древних кыргызов. Как культурный герой, он совершает ряд подвигов, в том числе побеждает различных чудовищ, порожденных хтонической стихией и т.п.” [16.67]. Бирок, жогоруда келтирилген тарыхый булактан көрүнүп тургандай мындай эпитеттер хунндарда б. з. ч. II кылымдын аягына чейин колдонулуп келген. Эгерде Ш. Б. Акмолдоеванын пикирине кошулуп, эпостун мифологиялык башаттары б. з. ч. III миң жылдардан башталат десек, анда бул түшүнүк чынында эле кандайдыр бир жалпы мифологиялык булактан тараган жана ал Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринде – кыргыздарда жана хунндарда туруктуу айтыла баштаган. Кытай тарыхый булагындагы маалыматтын «Манас» эпосундагы ыр саптары менен формасы жана мааниси жагынан дал келип жатканы эпостун байыркы тарыхый негиздерин, ошондой эле кыргыз-хунн этносоциомаданий байланыштарын изилдөөдө жакшы өбөлгө түзүп берет.

Бул макалада келтирилген жүйөлөргө ылайык алдын ала төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келсе болот. Хунн доору байыркы кыргыз элинин тарыхында бурулуш доорлордун алгачкысы болгон. Кытай тарыхый булактарында *биринчи кыргыз мамлекети* жана анын Модэ шанүйдүн башкаруу мезгилинде багындырылганы тууралуу маалыматтар дүйнөлүк тарых илиминде кабыл алынган жана Борбордук Азиянын, анын ичинде кыргыз элинин байыркы тарыхын калыбына келтирүүдө мааниси зор тарыхый далилдер болуп эсептелет. Ошону менен б. з. ч. III кылымдын аягынан башталган, тарыхый булактар менен далилденген кыргыз элинин тарыхы башталган. Албетте, жогоруда белгилегендей, өз алдынча элди кураш жана мамлекет түзүш үчүн ага чейинки бери дегенде үч-беш кылымдык жолду басып өтүш керек. Эң байыркы кыргыздар ошондой этносоциалдык жана этномаданий процессти башынан өткөрүп, акыры өз алдынча мамлекет кура алган. Бул мамлекеттин түзүлүшү боюнча азырынча так маалыматтар жок. Эгерде байыркы кытай булагы Ши-цзиде Сыма цян бул мамлекетке карата “ээлик”, “падышалык” (Н.Я. Бичурин котормодо пайдаланган “владение”, “царство” деген сөздөрдү кыргызча которгондо) терминдерин пайдаланса, анда кыргыздардын саясий системасы мамлекеттин белгилерине ээ экенин айгинелейт. Себеби, ошол доордо кытайларда мамлекет жана мамлекеттик башкаруу илими теориялык жана практикалык жактан абдан иштелип чыккан жана анын негизинде байыркы мезгилде Мамлекеттик башкаруу окуу жайында (академиясы) мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдарына кадрларды даярдашкан. «Манас» эпосунда башкы каармандын ата-бабалары башынан (түбүнөн) бери кан (хан) болуп келгендиги тууралуу ыр саптары бекеринен айтылбаган. Кыргыздардын эң биринчи мамлекеттүүлүк абалы элдин эсинен чыккан эмес. Элдин кийинки мезгилдердеги тарыхый тагдыры чукул бурулуп, өз алдынчалыгын жогото баштаган кырдаалдарда мурунку эркин жашоосун арман кылып, дайыма эскерип турушкан. Алар акырындап фольклордук мүнөзгө ээ болуп, келечектеги эпикалык чыгармалардын сюжеттерине айланган. Ошонун айрым көрүнүштөрүн хунндардын тарыхынан табууга аракеттендик. Албетте, келечектеги изилдөөлөр дагы жаңы жагдайларды ачышы мүмкүн. Бирок эң башкы жыйынтык: хунн-кыргыз мамилелеринин, алардын, тилдик, этномаданий жана этносоциалдык жалпылыктарынын айрым көрүнүштөрү «Манас» эпосунда кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылган.

Булактар:

1. Манас: Эпос. / Кырг. ССР И.А., Тил ж-а адабият ин-ту; Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча. – I китеп. 2-бас. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.
2. Манас: Эпос. / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча. – II китеп. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979.
3. Манас: Эпос. / Саякбай Каралаевдин варианты б-ча. – I китеп, Фрунзе: Кыргызстан. 1984.
4. Манас: Эпос. / Саякбай Каралаевдин варианты б-ча. – II китеп, Фрунзе: Кыргызстан. 1986.

Адабияттар:

1. Гумилев Л.Н. Хунну: Срединная Азия в древние времена. – М.: АН СССР. Ин-вост. Лит-ры. 1960.
2. Крадин Н.Н. Современные проблемы хуннологии // Гумилев Л.Н. Соч. Т.9. история народа хунну. Ч.1. – М.: ДИ-ДИК, 1998. – С.416 – 444.
3. Крадин Н.Н. Империя Хунну. Изд. 2-е. Перераб. и доп. – М.: Логос, 2001.
4. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов. – Бишкек: “Гульчынар”, 2004.
5. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена // Редакция текста, вступ. ст., комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. Т.1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
6. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан: Изд. Хакаск. Госуниверситета, 2000.
7. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан: Изд. Хакаск. Госуниверситета, 2000.
8. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
9. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. – М.: Восточная литература, 2007. – С. 83 – 115.
10. «Манас» энциклопедиясы. – 2-китеп. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1995.
11. Материалы по истории сюнну (По китайским источникам). Вып. 2. Предисловие, перевод и примечания В. С. Таскина. – М: Наука, 1973.
12. *Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.).* Отв. ред. В.М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2004.
13. Табалдыев К. Древние памятники Теңир –Тоо / Под ред.: Э. Кочумкуловой. – Б.: Университет Центральной Азии, 2022.
14. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Изд-во восточной литературы. – 1961.
15. Таскин В.С. *Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху.* М., 1984.
16. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас»). – Бишкек: Илим, 1998.